

КИЇВСЬКИЙ ЗАМОК XIV–XVII ст. У СВІТЛІ ПИСЕМНИХ ТА АРХЕОЛОГІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Статтю присвячено розгляду різних аспектів вивчення історії київського замку XIV–XVII ст. Зокрема автор уперше робить огляд середньовічних матеріалів археологічних колекцій, зібраних наприкінці XIX – у першій половині XX ст. під час розкопок на Замковій горі у Києві, які зараз зберігаються у Національному музеї історії України.

Історію адміністративного центру середньовічного Києва – замку вивчає вже кілька поколінь киевознавців. Цій пам'ятці вітчизняної фортифікації приділили увагу як науковці XIX ст. (О.Максимович, М.Закревський, П.Клепатський), так і сучасні дослідники (Г.Івакін та С.Климовський). Як основними історичними джерелами усі вони користувалися 3-ма «люстраціями» та «податковими тарифами» за 1552, 1570 та 1619 рр., що містять детальні описи планування та влаштування київського замку. Проте, крім вищевказаних джерел, існують ще чимало писемних пам'яток, як опублікованих, так і тих, що зберігаються у київських архівах і досі не введені до наукового обігу. Ці писемні джерела містять відомості про різні аспекти існування фортеці на Замковій горі у роки, що передували та наслідували часам складання найбільш раннього та найбільш пізнього з відомих замкових «описів» – 1552 та 1619 рр.

Поза увагою переважної більшості дослідників опинився і «археологічний аспект» вивчення території колишнього київського замку. Адже, починаючи з 1870-х рр., на Замковій горі неодноразово проводилися розкопки, під час яких було виявлено чимало цікавих знахідок. Виняток складають праці наукової співробітниці Київського державного історичного музею (таку

назву у 1940–1950-х рр. мав сучасний Національний музей історії України, далі – НМІУ) Г.Шовкопляс. Остання у статті «Археологічні пам'ятки гори Киселівки в Києві» дослідила історію формування музейних археологічних колекцій, опублікувала їх короткий опис та ввела до наукового обігу окремі пізньосередньовічні знахідки з Замкової гори¹. Г.Шовкопляс також виокремила з загального масиву знахідок артефакти XIV–XVII ст., які В.Хвойко та Б.Ханенко помилково атрибутували як давньоруські. Це – керамічні антропоморфні та зооморфні фігурки. Однак середньовічні археологічні матеріали з гори Киселівки (вироби з металу, кераміки, кістки тощо) Г.Шовкопляс охарактеризувала досить побіжно, подекуди лише згадуючи у тексті про найбільш цікаві експонати з колекцій НМІУ.

Автору цієї публікації пощастило здійснити наукове опрацювання матеріалів археологічних знахідок XIV–XVII ст. з Замкової гори, що зараз перебувають у складі фондів колекцій НМІУ. При створенні цієї статті ми, в першу чергу, ставили за мету ввести до наукового обігу відомості про пізньосередньовічні археологічні знахідки з території колишнього київського замку.

* * *

Назва «Замкова», яку до сьогодні носить одна з київських гір, закріпилась за цим пагорбом після спорудження на ньому військової фортеці. Дослідники припускають (хоча писемні згадки про цю подію відсутні), що це могло відбутися після 1362 р., коли Київ ввійшов до складу Великого князівства Литовського. З 1649 р., коли на горі перебувала резиденція київського воєводи А.Киселя, Замкова гора отримала нову назву – «Киселівка». А після влаштування 1846 р. на горі цвинтаря київського Флорівського монастиря це київське узвишся стало «Флорівською горою».

У геологічному відношенні Замкова гора зі стрімкими схилами, порізаним балками, є ізольованим природним останцем правого берега Дніпра. Від інших пагорбів (Старокиївського, Дитинки та Щекавиці) Замкову гору відокремлюють глибокі Гончарний та Кожум'яцький яри, по дну яких у давнину про-

тікали Глибочицький та Киянівський ручаї. Висота Замкової гори над рівнем Подолу зараз становить 75 м, площа її плато сягає 8 тис. м². Проте не виключено, що у давнину поверхня гори була більшою, а з часом зменшилася внаслідок ерозії її схилів.

Дослідник Києва М.Закревський припускав, що у XVII ст. Замковою горою називали не тільки сучасну Киселівку, а й розташовану неподалік Уздихальницю (Андріївську гору), зараз відокремлену від Замковиці Андріївським узвозом. Отже, площа київського замку перевищувала поверхню сучасної Киселівки, охоплюючи і плато Уздхальниці. «Поділ» Замкової гори на Киселівку та Уздихальницю, за версією М.Закревського, відбувся на початку XVIII ст. – при прокладанні Андріївського узвозу, що з того часу став найкоротшою дорогою зі Старокиївської гори на Поділ. У давнину ж Верхній Київ, за припущенням М.Закревського, сполучався з Подолом дорогою, яка від Софійської брами (що розташовувалась приблизно на перетині сучасних вулиць Володимирської і Великої Житомирської) по схилам спускалася у Кожум'яцький яр. На користь цієї теорії М.Закревський наводить свідчення писемних та іконографічних джерел, зокрема зображення замку на малюнку 1651 р., де, на його думку, відсутнє зображення Андріївського узвозу³.

Проти припущення М.Закревського про «виникнення» Андріївського узвозу тільки у XVIII ст. категорично заперечував О.Максимович. У статтях «Литовський замок у Києві» та «Огляд Старого Києва» він захищав думку, що Андріївський узвіз – природний, а не штучний спуск-яр, який здавна відокремлював Замкову гору від Уздихальниці. А, отже, площа Замкової гори і у XVII ст., і сучасної були приблизно однакові⁴.

Хоча полеміка з приводу часу виникнення Андріївського узвозу точиться вже понад 100 років, це питання досі остаточно не вирішене за відсутності вагомих аргументів як з боку захисників, так і противників «древності» Андріївського узвозу. На сьогодні більшість дослідників Києва підтримують О.Максимовича.

На нашу думку, мав рацію М.Закревський, який вважав Замковою горою, зазначеною у писемних джерелах XVII ст., сучас-

ну Киселівку, що до XVIII ст. становила одне ціле з Уздихальницею. На користь того, що реалії київської міської топографії XVI–XVII ст. не завжди відповідали сучасному стану речей, свідчать факти, наведені у ряді історичних джерел. Зокрема, мандрівник М.Груневег, що відвідав Київ 1584 р., зазначав: «... від замку до Дніпра простяглася гора, дещо вища (мається на увазі Уздихальниця. – *О.П.*), так що замок лежить наче на окремій горі, яка виросла з другої гори» (знову мова йде про Уздихальницю. – *О.П.*)⁵. Отже, у XVI ст. замок розташовувався на Киселівці, а з'єднана з нею і вища Уздихальниця лишалася незабудованою. Через це для київської фортеці (яка перед Уздихальницею була як «на долоні») існувала загроза потрапити під ворожий обстріл. Зважаючи на це, київський воєвода на початку XVII ст. наказав понизити («скопати») вершину Уздихальниці до рівня висоти Замкової гори.

У 1595 р. біскуп Ю.Верещинський порівнював фортецю у Києві з Краківським замком разом з його передмістями⁶. Правда, деякі дослідники (зокрема С.Климовський) вважають, що у цьому випадку мова йде про укріплення на Старокиївській горі (розміри яких справді були значними), а не про невелику фортецю на Замковій горі.

Цікаво, що деякі писемні джерела XVII ст. називали «Замковою горою» не тільки сучасну Киселівку. При визначенні у 1621 р. розташування садиби замкового поручника М.Кучинського у «купчій грамоті» зазначалося: «...**під горою Замковою** – на вулиці, від церкви Різдва на ринок [ідучій], проти плаців Рождественських»⁷ (курсив наш. – *О.П.*). З цього тексту стає відомо, що вздовж півніжжя «Замкової гори» – від церкви Різдва (що розташовувалася на сучасній Поштової площі) та її земельних ділянок – «плаців» (поряд яких знаходилася садиба Кучинського) до головного майдану Подолу пролягала вулиця. Проте, над Поштовою площею у наш час здіймається підвищення, відоме як Михайлівська (Володимирська) гора! А власне Замкова перебуває від неї на деякій відстані. Вулиця, про яку йшлося мова у «купчій» 1621 р., могла пролягати за трасою сучасної Покровської вулиці (яка до пожежі 1811 р. мала назву Великої мосто-

вої вулиці) – головної магістралі київського Подолу, зазначеної на усіх картографічних джерелах кінця XVII–XVIII ст.

Отже, у XVII ст., як свідчать тогочасні писемні джерела, Замковою горою називалась не тільки сучасна Киселівка, а і Уздихальниця та Михайлівська гора, які утворювали з Замковицею пасмо пагорбів – західну географічну «межу» т. зв. «Подільського трикутника». У XVI–XVII ст. біля підніжжя цієї гряди на Подолі розташовувалося «підзамче» – міська територія, населення якої перебувало під юрисдикцією замкового уряду. Головну тогочасну подільську вулицю (напря́м якої відповідав сучасним вулицям Покровській та Притискомикільській), що проходила по території «підзамчого», писемні джерела другої половини XVI – першої половини XVII ст. називали «Замковою».

Ще одним опосередкованим доказом того, що Замковою горою у XVI ст. тогочасні автори вважали і Уздихальницю, є документ за 1574 р. У ньому зазначається, що Трьохсвятительська церква (яка розташовувалась на місці сучасної станції фунікулера на Михайлівській площі) перебувала «...на горі, проти замку Київського» (курсив наш. – О.П.)⁸. Навряд чи складачі цього документа, визначаючи місце замку, мали на увазі сучасну Киселівку – від неї гора з церквою Трьох святителів перебувала на досить значній відстані. Інша справа, якщо мова йшла про Уздихальницю, розташовану неподалік.

Не в усьому можна погодитися з М.Закревським стосовно реконструкції траси давнього спуску з Верхнього міста на Поділ: від Софійської брами – через Кожум'яцьке урочище. Адже він не наводить переконливих доказів на користь своєї гіпотези. Проте, за браком старовинних картографічних джерел, зараз важко відтворити особливості топографії Києва XVII ст. Перший з відомих планів Києва – 1695 р., настільки схематичний і умовний, що використовувати як повноцінне картографічне джерело його можна з великими застереженнями. Тому стверджувати, що узвіз зі Старокиївської гори на Поділ, зазначений на цьому плані, це – сучасний Андріївський узвіз (як роблять деякі з прибічників «древності» Андріївського узвозу) не є коректним. За браком картографічних джерел XVII ст. поки що

З XIV і до середини XVII ст. у замку постійно знаходилася невелика залога. Солдати і офіцери київського гарнізону, за свідченням «Люстрації» 1552 р., мешкали поза межами фортеці – на Подолі, прибуваючи до замку тільки на час несення варті. У межах київської фортеці розташовувалися споруди військових та провіантських складів. Там перебували і будинки київського патриціату (в яких під час ворожого нападу найбагатші городяни переховували найцінніше майно), монастирів і церков.

У 1482 р. кримський хан Меглі-Гірей захопив і зруйнував київську фортецю. Для її відновлення до Києва з довколишніх земель прибули понад 20 тисяч людей, які три роки споруджували нові стіни під охороною 40-тисячного війська на чолі з воєводою. Відбудовою керував «городничий»¹² Б.Шепелевич. Проте, вже у 1492–1502 рр. та 1508–1510 рр. київський замок двічі ремонтувався, адже його земляні вали весь час розмивали атмосферні опади¹³.

На початку XVI ст. відбудована фортеця на Замковій горі, за словами польського хроніста М.Меховського, була з дубового дерева¹⁴. У цей час шляхетська рада Київського воєводства, відзначаючи значну роль, яку київська фортеця грала у захисті південних державних кордонів, шанобливо називала замок у Києві «воротами усього панства Великого князя».

У 1532 р., як свідчив «реєстр», складений новим ротмістром Я.Пеньком, київський замок був добре оснащений гарматами та військовими припасами¹⁵. З 1540 р., після капітальної відбудови, у замку постійно мешкав урядовий «справця» А.Коширський з челяддю¹⁶. Стан замкових укріплень, відбудованих 1540 р., зафіксувала «люстрація» 1552 р.

З просуванням у другій половині XVI ст. державних кордонів на південь та зміною військової тактики з оборонної на наступальну, київський замок втратив роль одного з південних форпостів, що стримував ворогів. Зменшення державних коштів на утримання замку спричинило до руйнації укріплень (які перестали лагодитися) та зменшення чисельності гарнізону. Урядова ревізія 1570 р. зафіксувала незадовільний стан укріплень замку¹⁷, які 1591 р. ще більше постраждали під час

штурму Києва загонами козацьких повстанців. У 1595 р. замок, за свідченням київського біскупа Ю.Верещинського, був «...не лише порожній, але й наполовину згнів»¹⁸. Після пожежі у замку 1605 р., спричиненої блискавкою, 1607 р. фортецю відбудували подільські міщани, які звернулися до короля з пропозицією відновити укріплення власними силами¹⁹. На той час київські городяни у справі захисту від ворогів мусли поклатися вже тільки на власні сили. Адже замковий гарнізон був дуже нечисленним. А замок на початку XVII ст. втратив не тільки свої військові, а й адміністративні функції – тогочасний воевода К.Острозький переніс судові засідання з Києва до Житомира – ближче до власної резиденції, Острога. Тільки після його смерті у 1608 р. в київському замку відновилися засідання «городського» суду, протоколи яких за 1617–1640-і рр. (зокрема з відбитком печатки підвоеводія П.Брудківського) збереглися до нашого часу.

У XVI – першій половині XVII ст., крім військовослужбовців київської фортеці, під Замковою горою мешкали і чимало замкових урядовців. Зокрема, на Подолі мали двори Я.Аксак (підвоеводій, потім – земський суддя) та його сини – Стефан (земський суддя у 1639 р.) та Михайло. Жили там також Б.Павша (підсудок у 1585 р.) та представники обрусілої вірменської родини – шляхтичі Солтановичі: Федір (писар у 1585–1622 рр.) та Олександр (підвоеводій у 1620 р.). Під Замковою горою мали власні двори Ф.Суцанський-Проскура (земський писар у 1620–1647 рр.), Л.Вітовський (земський підсудок у 1632–1639 рр. та скарбник київський), О.Воронич (підвоеводій у 1564 р.), А.Кисіль (київський воевода у 1649–1651 рр.). У 1570 р. у замку та на замковій території на Подолі («підзамчому») мешкали намісник київського воеводи В.Рай, городничий М.Дівочка та каштелян П.Сапега²⁰. У 1607 р. призначеному городничому С.Викгурі «на ґрунті королівському» (у «підзамчі») було надано 1/2 урядового «плацу» з будуванням, розташованого між церквами святого Василя та Миколи Притиска. Другою частиною «плацу» володів підвоеводій В.Велігорський²¹.

У 1638 р., при наступі на Київ загонів повсталих козаків, нечисленний замковий гарнізон не міг протистояти ворогу і для оборони міста прибула посилена польська залога.

У 1649 р. новий київський воєвода А.Кисіль передав в оренду подільським міщанам деякі з будівель фортеці і мита, що збиралися на замок. Очевидно, таким чином А.Кисіль, позбавлений урядового фінансування, прагнув отримати кошти на реконструкцію занедбані київської фортеці. І, певно, це йому частково вдалося. Принаймні вже наступного року до воєводського палацу у замку двічі приїздив гетьман Б.Хмельницький з козацькими полковниками²².

Проте, А.Киселю було не під силу власними коштами відродити київську фортецю розмірах, які вона мала на середину XVI ст. У 1654 р. московські урядовці, що інспектували київську фортецю, відзначили, що воєводський двір перебував у поганому стані²³. І це при тому, що 1651 р. під час пожежі, яка знищила значну частину Подолу, замковий «острог» і башти залишились цілими! Отже, напівзруйнований київський замок занепав після смерті у 1651 р. київського воєводи А.Киселя. Остаточна руйнація укріплень і будівель на Замковій горі відбулася після спорудження на Старокиївській горі нової міської цитаделі.

Проте, на цьому історія Замкової гори не скінчилась. У 1738 р. на Киселівці розташовувався один з міських «казенних» шинків. Зі Старокиївської фортеці до нього можна було потрапити через Київські ворота, що розташовувалися поблизу Андріївської церкви²⁴. Не виключено, що після припинення у середині XVII ст. функціонування київської фортеці і до заснування у XIX ст. цвинтаря на Киселівці, крім шинку, могли існувати й інші споруди. Їх присутністю можна пояснити випадки виявлення на колишній замковищі археологічних матеріалів XVIII ст., зокрема тогочасних пічних кахлів.

* * *

Перші відомі описи замку містяться у «Люстрації Київського замку» 1552 р. та «Податковому тарифі староств Київського воєводства» 1570 р. Їх відомості доповнює замковий «Інвентар» 1619 р.

Згідно «Люстрації» 1552 р., остовом земляних замкових стін служили з'єднані між собою «городні» або «кліті» – окремі зруби з соснового дерева, споруджені по периметру фортеці. З зовнішньої сторони фортеці на «городні» спиралися схили земляних валів. Якщо у 1552 р. у стінах замку налічувалося 133 «клітей», у 1570 р. (після чергового ремонту?) їх кількість збільшилася до 177. Вони мали вигляд невеликих жител, що складались з сіней, двері яких виходили в замковий двір, та двох приміщень. У таких «городнях» могли перебувати казарми для вартових, що стояли на чатах. Там же, гадаю, розташовувалися майстерні (зокрема зброярські та ковальські), в яких ремісники працювали на потреби замку. «Городні» могли використовуватись і як сховища для військових і харчових припасів та майна подільських міщан. Зокрема, в одній з таких «клітей» зберігались папери та документи київського війта В.Ходики, які згоріли 1605 р. під час пожежі у замку²⁵. У замкових «городнях», за відсутності приміщення в'язниці, як свідчить «Люстрація» 1570 р., також утримували арештантів.

Над засипаними землею «клітями» була влаштована дерев'яна стіна, вздовж якої вартові, недосяжні для ворожих стріл та куль, вільно пересувалися по всьому периметру фортеці. У 1552 р. замкова «бойова галерея» була укрита дахом з гонту, мала бійниці для стрільців і отвори для виливання на нападаючих гарячої смоли та кропу.

Тогочасні замкові стіни посилювали 15 башт: одна – 4-кутна, решта – 6-кутні, кожна з 3-ма рівнями для розташування гармат. Для захисту від пожеж фортечні стіни і башти були обмазані товстим шаром глиняного тиньку²⁶.

В'їздами до замку служили дві розташовані у баштах брами: Воеводська і Драбська. Назва останньої, розташованої у південній частині Замкової гори, походила від польського слова «драб» – солдат. Драбські ворота охороняла замкова рота на чолі з ротмістром²⁷. Від цієї брами до Верхнього Києва через глибокий рив вів підйомний «Кривий міст», перша згадка якого датована 1524 р.²⁸. На майданчику перед Драбською брамою було «лобне місце», де 1481 р. страчено керівників антиурядо-

вого заколоту – князів Михайла Омельковича та І.Гольшанського. У 1630 р. там же скарали на смерть ватажків козацького повстання – київського сотника І.Кизима з сином²⁹.

За ровом, через який, за словами «Люстрації» 1552 р., «...людина могла каменем з руки докинути», перебували гори Клинець та Вздихальниця³⁰.

Друга (за Драбською) безіменна фортечна башта розташовувалась у західній частині Замкової гори – проти Спаського храму Верхнього Києва і високого пагорба, назву якого «Люстрація» 1552 р. не вказує.

Третю башту було споруджено проти Щековиці. Останню назву, на думку деяких дослідників історичної топографії Києва, складачі «Люстрації» 1552 р. вживали не стосовно сучасної гори Щековці (відмежованої від Киселівки долиною Глибочиці), а підвищення, у наш час відомого як «Кудрявець».

Четверта замкова башта, розташована (як і п'ята) у північній частині Замкової гори, мала назву Воеводської. Як і Драбська, вона була в'язною і сполучала фортецю з Подолом. Через Воеводську браму до замку їздили київські воєводи, коли прибували до міста. Охорона і ремонт цієї башти покладались на київських міщан. Дорога до Воеводської брами з Подолу була настільки стрімкою, що взимку, за свідченням «Люстрації» 1552 р., на ній вирубали східці.

Шоста і сьома замкові башти здіймалися над Подолом. Остання, розташована проти гори Вздихальниці (Здихавиці), була обернена у напрямі Дніпра³¹.

Місця розташування двох топографічних об'єктів середньовічного Києва – гір «Клинець» та безіменного пагорба (які, згідно «Люстрації» 1552 р., перебували проти Драбської брами та Спаської церкви Верхнього міста), точно невідомі. Проте можна спробувати їх визначити.

На нашу думку, назву «Клинець» у середині XVI ст. мало продовження Замкової гори, відокремлене від неї глибокою улоговиною – колишнім замковим ровом³². Рештки цього рову помітні і сьогодні. Зараз на це підвищення (колишній Клинець) з Андріївського узвозу ведуть сходи.

Горою ж, розташованою проти Спаської церкви Верхнього Києва міг бути відріг Старокиївської гори, зараз відомий як «Дитинка». Дослідник історичної топографії Києва, М.Петров, рештками Спаського храму вважав фундаменти, виявлені 1897 р. неподалік Дитинки – у дворі на вулиці Великій Житомирській 22–24³³.

У київському замку, за свідченням «Люстрації» 1552 р., перебували будинки воєводи, ротмістра, представників київського патриціату, Печерського і Пустинно-Миколаївського монастирів. Там же розташовувалися приміщення для вартових, кухня, пекарня, лазня та склади. Частина з них, за браком вільних місць у дворі замку, могли знаходитись у «клітках». Двори солдатів і офіцерів гарнізону та замкова стайня перебували під Замковою горою – на Подолі. За підрахунками дослідника С.Климовського, тогочасна забудова київського замку не була досить щільною: у 1552–1619 рр. там налічувалося 12–20 будівель житлового і господарчого призначення, а його постійне населення становило 25–40 осіб. Київські воєводи, перебуваючи з короткочасними візитами у місті, мешкали на залюдненому і комфортному Подолу. У фортеці ж для нагляду за укріпленнями, будівлями та провіантськими запасами постійно перебували каштеляни та городничі з челяддю та невелика залага, що несла варту. Під час сесій гродського суду у київському замку також могли мешкати судді і канцелярсти³⁴.

За «Люстрацією» 1570 р. у замку перебували 3-и скарбниці з військовим спорядженням, 4-и комори (у яких зберігались харчові припаси та 150 вичинених і сирих вовових шкір), 4-и пересохлі криниці (тому воду возили з-під гори) та 2-і корчми, що належали ротмістрам.

Згідно з свідченням замкового «Інвентаря» 1619 р., відбудовані після пожежі 1605 р. силами київських міщан замкові укріплення не були такі потужні, як колись. Замість бойової галереї над Подолом підносився простий «острог» з дубових паль. Воєводська брама, яку міщани відмовились утримувати, на той час майже зруйнувалася³⁵.

Про поступове збезлюднення замку свідчить зменшення між 1552 та 1632 рр. кількості культових споруд у його межах. Якщо

1552 р. у фортеці знаходилися 3-и православні церкви (зокрема, Миколаївська та Покровська) та костел Святої Трійці, у 1570 р. – тільки костюл та православний храм. У 1607 р. в фортеці з культових споруд були 2-і православні церкви; з них у 1632 р. лишилась тільки Покровська³⁶.

За «Інвентарем» 1619 р. у замку розташовувалися 3-и підводські «світлиці» з коморами, пекарня, будинок для гостей, криниця, 2-а арсенали, башта для майна міщан (аналог європейського «донжона» – оборонної і дозорної вежі) та будинок городничого.

За описами київського замку XVI–XVII ст. в загальних рисах можна реконструювати його планувальну схему. Головна вісь фортеці – вулиця, що з'єднувала Дрabsьку та Воєводську брами, пролягала через центральну площу. На майдані розташовувались католицькі та православні храми, фортечна криниця. Замкову площу оточували будівлі адміністративного, військового, житлового і господарського призначення. У перебільшено-прикрашеному вигляді (адже у середині XVII ст. замок перебував у занедбаному стані) зображення головної фортечної площі присутнє на панорамі Києва 1651 р. художника А. ван Вестерфельда. Дослідник М.Петров серед інших дерев'яних споруд панорами визначив 2-поверховий дерев'яний палац воєводи, увінчаний високим дахом.

* * *

Свідчення писемних джерел про планування замку і конструкцію його укріплень підтверджують і доповнюють результати археологічних досліджень Замкової гори. Однак широкомасштабне вивчення плато Замкової гори ніколи не проводилося і розкопки охоплювали невеликі ділянки.

Перші відомі розкопки Замкової гори у 1870-х рр. провів К.Ставровський, який виявив там «празькі» гроші XIV–XV ст. разом з керамічними статуетками. Згодом ці знахідки потрапили до зібрання Ф.Кундереви́ча. Останній, описуючи їх у каталозі власної колекції, зазначив, що ці фігурки вершників, птахів та людей, виготовлені з білої глини, слід датувати за нумізматич-

ним матеріалом, виявленим поряд³⁷. Зараз виробі дрібної глиняної пластики, виявлені на Замковій горі у 1870-х рр. (свищики у вигляді птаха та вершника на коні) перебувають у НМІУ – в складі колекції *B – 2050* (інвентарні №№ 902 та 903). Можливо, до знахідок 1870-х рр. належать і дві глиняні фігурки коней з колекції *B – 2050* (інв. №№ 896 та 904). Перша з них декорована у техніці «задимлення» і має чорну лисковану поверхню³⁸. Друга, фрагментована, фігурка – великих розмірів, позбавлена отворів, характерних для іграшок-свищиків. Її пофарбовано у червоний колір.

У 1880-х рр. розкопки на Замковій горі проводив один з засновників майбутнього Київського музею старожитностей і мистецтв М. Біляшівський. У своїх повідомленнях він зазначив, що виявив чимало фрагментів грубого ліпного посуду; кістяні, залізні та скляні виробі; бронзові прикраси та будівельні матеріали – цеглу, шифер, кам'яний бут, розчин. На підставі цього дослідник зробив припущення про існування на Киселівці великої мурованої споруди, яку він датував давньоруським часом³⁹.

Під час розкопок 1894–1897 рр. на Замковій горі археолог В. Хвойка виявив дві ремісничі майстерні – ювелірну (з кам'яними ливарними формочками) та гончарну. Рештками останньої були як засоби виробництва (теракотова форма для виготовлення об'ємних голівок глиняних жіночих фігурок з «негативним» заглибленим зображенням обличчя), так і готові керамічні іграшки – «ляльки» та коники-свищики. В. Хвойка вивчав Замкову гору і 1905 р., про що зроблено запис у облікових документах НМІУ⁴⁰.

У наш час зразки дрібної глиняної пластики, виявлені В. Хвойкою (цілі жіночі фігурки, їх голівки та глиняна матриця для їх відтискування, свищики у вигляді коників), входять до 2-х колекцій НМІУ: *B – 2050* (інв. №№ 890 – 893, 895 – 898) та *B – 4552* (інв. №№ 63, 110, 1040, 1041).

Зі зразків зооморфної пластики вирізняється свищик у вигляді кентавра, виготовлений з білої глини та розписаний червоними смугами. Обличчя цієї фігурки відтиснене у керамічній матриці, подібній до виявленої В. Хвойкою. До речі, так

само виготовлені і голівки глиняних «ляльок» XVI–XVII ст., виявлених 1927 р. у Верхньому Києві – на вулиці Володимирській. Поява такої нетипової для українського мистецтва керамічної іграшки – кентавра, свідчить про культурні контакти з Західною Європою, звідки міг бути запозичений цей персонаж грецької міфології. Це також може свідчити і про присутність у середньовічному Києві західноєвропейських ремісників, які виробляли подібні «екзотичні» іграшки.

Риси обличчя антропоморфних фігурок XIV–XV ст. з Замкової гори передані досить схематично. Ці статуетки виліплено з білої глини у досить примітивній техніці. Зокрема, їх руки виготовлені з грубих глиняних валиків з непропорційно великими долонями. Проте, їх кисті є добре модельованими – кожен з пальців позначений довгим надрізом по сирій глині. Так само виконані і долоні фігурки вершника (*B – 2050*, інв. № 903). На деяких голівках (напівфабрикатах цілих фігурок?) зображені головні убори, подібні до розкритих віял та ковпаків; очі, роти та ніздрі пророблені вістрям. Тулуби фігурок мають форму пустотілих глиняних конусів. Стилзовані низки намиста на «шиях» жіночих фігурок виготовлені з двох паралельних глиняних валиків, наліплених на верхню частину конічного корпусу. Одна з фігурок («мадонна») у руках «тримає» стилзовану «дитину» – глиняний кавалок, на якому вістрям позначені риси обличчя. Інша жіноча фігурка під пахвою «тримала» фігурку, що не збереглася. За аналогіями з подібними статуетками, притаманними для українського декоративно-прикладного мистецтва XIX – початку XX ст., можна припустити, що це був птах – курка чи гуска.

Більш досконалою (і пізнішою за часом виготовлення, приблизно XVII–XVIII ст.) є голівка глиняної жіночої фігурки у високому конічному головному уборі, розписана червоною фарбою. Її обличчя модельоване у глиняній матриці, подібній до виявленої В.Хвойкою⁴¹. Жіночі фігурки і їх фрагменти (загальною кількістю близька о 60-ти одиниць), схожі на вищезазначену, виявлені 1927 р. у Києві на вулиці Володимирській С.Гамченком, який датував їх XVII–XVIII ст.

Ливарні кам'яні формочки для відливання металевих ювелірних виробів (кількістю 19 од.), виявлені В.Хвойкою, перебувають у Державному Російському музеї у Санкт-Петербурзі⁴². Хоча більшість дослідників обмежують час їх побутування XI–XII ст., припускаємо, що такі формочки використовувались і надалі. Опосередковано про це свідчить факт виявлення 2-х формочок у «клітках» київського замку XIV–XVI ст.

На Замковій горі В.Хвойка у 1897 та 1905 рр. також знайшов і інші речі XVI–XVII ст.: керамічний посуд, зброю, замки, сталеві кресала, скляні вставки для пернів-печаток, прикраси. Записи про ці знахідки містяться у інвентарних книгах Київського музею старожитностей і мистецтв, складених до 1917 р. Доля цих знахідок В.Хвойки до кінця не з'ясована. Очевидно, деякі з них археолог (який проводив розкопки на Замковій горі власним коштом) продав чи подарував приватним колекціонерам. Саме так кілька зразків дрібної пластики з Замкової гори (глиняні фігурки жінок та коней) опинилися у зібранні київського мецената Б.Ханенка. Останній 1902 р. опублікував їх у ілюстрованому каталозі власної колекції «Древності Придніпровья», де вони датовані давньоруським часом. 1924 р. удова Б.Ханенка передала ці речі до Київського музею (майбутнього НМІУ), про що зроблений відповідний запис у тогочасній інвентарній книзі⁴³. 1908 р. дослідник М.Біляшівський піддав сумніву датування Б.Ханенка, вважаючи, що виявлені на Замковій горі глиняні фігурки жінок та коней належать до XVII–XVIII ст. З датуванням М.Біляшівського погоджується і дослідниця Г.Шовкопляс⁴⁴.

Деякі зі знахідок В.Хвойки надійшли до Київського історичного музею (майбутнього НМІУ), як свідчать записи у музейних інвентарях, з приватного зібрання С.Могилевцева у 1936 р.⁴⁵ Це – срібні намистини та фрагмент бронзового замка з зображенням тварин, кресало, кілька кам'яних формочок для відливання ювелірних виробів, залізні вістря стріл та списа, кинджал, ажурний ключ, залізний та бронзові замки, кістяне руків'я зі «звіриним орнаментом», сердолікові намистини, срібні сережки, глиняні глеки, бронзові та свинцеві хрестики, скляні печатки⁴⁶.

Сьогодні більшість «довоєнних» експонатів НМІУ (що надійшли до 1941 р.), на жаль, є депаспортизованими. Їх походження можна з'ясувати тільки завдяки інвентарним книгам кінця ХІХ – початку ХХ ст., які містять описи предметів, що потрапили до музею. У наш час окремі знахідки В.Хвойки з Замкової гори присутні у 2-х археологічних колекціях НМІУ: *В – 2050* та *В – 4552*.

Наступним, після К.Ставровського і В.Хвойко, дослідником Замкової гори став співробітник Київського музею старожитностей і мистецтв Д.Щербаківський. У 1898 р. він виявив на Киселівці 34 кахлі ХVІ–ХVІІ ст. та дві керамічні посудини: круглу баклагу, вкриту зеленою поливою, та циліндричний тигель зі слідами скляного шлаку на стінках та написом латиною (?). Останній зберігається у НМІУ (інв. № *К – 943*). Цікаво, що серед виявлених на Замковій горі кахлів (як свідчать записи у книзі надходжень експонатів до музею у 1898 р.⁴⁷) були і розписані синьою кобальтовою фарбою т. зв. «голландські» кахлі, що з'явилися в Україні у ХVІІІ ст. Очевидно, знахідки таких «пізніх» кахлів обумовлені існуванням у ХVІІІ ст. на Замковій горі корчми, про яку повідомляють тогочасні писемні джерела.

У 1926 р. до Всеукраїнського історичного музею імені Т.Шевченка надійшли вироби з кістки, випадково знайдені на Замковій горі. Ця подія у 1928 р. надихнула учасників семінару по археології та музейній справі (що проводив археологічний відділ Всеукраїнського історичного музею імені Т.Шевченка), дослідити ділянку, з якої походили ці випадкові знахідки. Зараз знахідки, виявлені у 1926 та 1928 рр., входять до колекції НМІУ № *В – 2050*.

Розвідки 1928 р. продемонстрували перспективність вивчення ділянки Киселівки, розташованої над Житнім базаром. Саме там, як з'ясували археологи, збереглися неушкоджені культурні шари, пов'язані з існуванням київського замку. У 1930–1940-х рр. у цій частині гори почергово відбулися стаціонарні розкопки експедицій Київського історичного музею та Інституту археології АН УРСР під керівництвом С.Магури (1932 р.), І.Бондаря (1938 р.), В.Козловської (1939–1940 рр.) та В.Богуевича (1948 р.). У 1977 та 1999 рр. Замкову гору вивчали ар-

хеологи В.Харламов, І.Мовчан та С.Климовський. Останні розвідувальні розкопки на Замковиці у травні 2005 р. провели співробітники новоствореного музею «Замкова гора», на чолі з його директором, С.Климовським.

Крім матеріалів, виявлених під час стаціонарних розкопок, Замкова гора виявилась багатою і на випадкові знахідки. У ХХ ст. там виявлені кілька нумізматичних скарбів, зокрема у 1903 р. – монети кінця XIV ст. київського князя Володимира Ольгердовича разом зі срібними «гривнями», що перебували в обігу з XI ст. Вісім монет цього скарбу придбав київський колекціонер Ф.Кундеревич. У 1978 р. до НМІУ надійшли «празькі» гроші, у 1990 р. – бреактат Володимира Ольгердовича⁴⁸. Скупчення скарбів з монетами Володимира Ольгердовича дало підставу дослідникам зробити припущення про існування в замку у XIV–XV ст. монетного двору київських князів, де карбувались гроші Олельковичів.

У 1930–1940-х рр. дослідники Замкової гори зіткнулися з тим фактом, що археологічні шари на більшій частині її поверхні пошкодили могильні ями сучасного цвинтаря. Незруйнованими лишилися тільки ділянки поза кладовищенською огорожею – вздовж схилів гори, уперше досліджені 1928 р. Саме там і зосередили свою увагу археологи. У 1932–1948 рр. досліджувалась північно-західна ділянка Киселівки, розташована над Житнім ринком та Воздвиженською вулицею. Приблизно там у XVI–XVII ст. перебувала Воеводська брама і узвіз, що з'єднував Поділ з замком. Останній пролягав по дну штучної балки, устя якої у наші дні входить на вулицю Верхній Вал поряд Житнього ринку⁴⁹. Обабіч цієї стрімкої дороги (на якій, за свідченнями писемних джерел, взимку вирубували східці) археологи у 1940 р. знайшли рештки «острогу» зі стовпів чотирикутного перерізу, встановлених у вертикальних гніздах впритул один до одного⁵⁰. Отже, розкопки з'ясували існування поздовжніх дерев'яних стін (про які не згадують писемні джерела), що захищали дорогу до замку.

У липні 1932 р. розкопки охопили ділянку 10 x 12 м на схилах над Житнім базаром. Того року археологи дослідили май-

стерні по виготовленню металевих речей у вигляді скупчення обрізків мідної жерсті та готових виробів – казанів. Також були виявлені рештки «городень» фортечних стін – перетрухлі колони, розташовані під прямим кутом одна до одної. Пізніше, у 1940 р. на цьому ж місці були виявлені потужні прошарки вугілля (сліди пожежі 1605 р.?), насичені кісткам тварин, деревним тліном та фрагментами керамічних виробів XII – XIII та XIV – XVII ст.⁵¹.

Зі знахідок 1932 р. сформована колекція НМІУ № В – 12. До неї, зокрема, ввійшли фрагменти керамічного посуду «литовського часу» (як їх визначали у своїх записах співробітники експедиції С.Магури), обрізки мідного листа (57 од.), кістяні напівфабрикати і вироби з кістки – гудзики, руків'я ножів, шахова фігура та шашка.

У 1939–1940 рр. археологічне вивчення цієї ділянки плато над подільським Житнім ринком продовжила експедиція під керівництвом співробітниці Київського історичного музею В.Козловської⁵². Розкопи 1939 р. розташовувалися на правому схилі балки – стародавнього Воєводського узвозу. У Науковому архіві Інституту археології НАН України польова документація за 1939 р. відсутня – є тільки згадки про цю експедицію у щоденнику В.Козловської за 1940 р. Проте збереглася інвентарна книга 1939 р., складена працівником Київського історичного музею І.Бондарем, з записами знахідок з «литовського шару». Зокрема, там зазначені факти виявлення дубових стовпів – решток замкової стіни, та численних відходів діяльності замкових ремісників – обрізків мідного листа, оброблених кісток та шкір тварин⁵³.

Отже, обидві експедиції, 1932 та 1939 – 1940 рр., виявили на Замковій горі рештки щонайменше 3-х майстерень. Як і досліджені В.Хвойкою і Д.Щербаківським рештки діяльності гончарів та склоробів, косторізна, шкіряна та слюсарна майстерні могли бути пов'язані з діяльністю ремісників, що обслуговували потреби гарнізону та, можливо, працювали на ринок. «Люстрація» 1570 р. згадує 150 волових шкір, що перебували у замкових сховищах – сировину для шевців, сидельників, майстрів по виготовленню військової амуніції, кінської збруї тощо.

Знахідки 1939 р. ввійшли до археологічної колекції НМІУ № *B – 13*: понад 640 мідних обрізків та злитків міді, понад 200 кістяних напівфабрикатів і готових виробів, цілі та фрагменти «горщикових» пічних кахлів XV–XVI ст., ще одна шахова фігура.

Загалом на Замковій горі у різний час виявлені 4-и кістяні шахові фігури: невстановленої назви (*B – 2050*, інв. № 185), «король» (*B – 2050*, інв. № 186), «слон» (*B – 12*, інв. № 1606) та «кінь» (*B – 13*, інв. № 1057). За аналогіями з археологічними знахідками з Білорусі шахові фігури з Киселівки можна датувати кінцем XIII–XVII ст. Більш ймовірним, на нашу думку (зважаючи на досить «сучасну» форму київських фігур), є їх приналежність до XVI–XVII ст. «Пізними» за часом виготовлення є і кілька кістяних гудзиків, прикрашених гравірованими зображеннями профілю чоловіка у середньовічному вбранні та тварин (*B – 2050*, інв. № 626; *B – 2050*, інв. №№ 213 – 216). Досконалим за виготовленням є і кістяне завершення нагайки (?) у вигляді досить натуралістичної голівки півня (*B – 2050*, інв. № 625). Ці яскраві знахідки дають підстави припустити, що косторізна майстерня на Замковій горі діяла не у давньоруський час (як вважала Г.Шовкопляс), а була пов'язана з функціонуванням середньовічної фортеці. Цим же часом можна датувати і майстерню по виготовленню мідних виробів.

Розкопки 1940 р. проводилися на 2-х ділянках на терасах схилів у тій же частині гори, що і 1932 та 1939 рр. Дослідники з'ясували, що середньовічні і давньоруські археологічні шари відокремлює прошарок спеціально ущільненого «стерильного» (позбавленого знахідок) ґрунту, утворений штучно перед будівництвом фортечних стін у XIV–XV ст. з метою вирівнювання поверхні гори⁵⁴. Потужність шарів XIV–XVII ст. (насичених рештками обвуглених та перетрухлих дерев'яних колод, кілків, глиняної обмазки стін) сягала 2 м. Переважаючими знахідками були фрагменти гончарних виробів «литовського часу» та XVII ст., для яких притаманне глазурування поверхні скляною поливою ясно-зеленого і жовтого кольорів. Були знайдені і численні вироби з металу, кістки та каменю. З тогорічних знахідок слід відзначити «горщикові» пічні кахлі XV–XVI ст. (13 од.),

арбалетні стріли, фрагменти цегли – «литовки» та кістки тварин зі слідами обробки, включені до музейної колекції В – 14.

Знахідки 1940 р. підтвердили повідомлення «Опису київського замку» 1552 р. про виготовлення «на замкові потреби» цегли (з якої мурувались фундаменти будівель та льохи для зброї і припасів), а також існування на дерев'яних замкових стінах глиняного «кожуху». Отже 1940 р. археологи справді виявили великі за розмірами шматки обпаленої та побіленої глиняної стінної обмазки та чимало цеглин, складених у окремі ямі. Того року дослідники, як і експедиція 1932 р., натрапили на рештки дерев'яних замкових «городень», про існування яких згадують «Опис київського замку» 1552 та «Податковий тариф» 1570 р. Виявлені 1940 р. «кліті» мали вигляд прямокутних дерев'яних зрубів⁵⁵. Під дошками підлоги однієї з «клітей» була знайдена кам'яна формочка зі сланцю для відливання ювелірних прикрас, позначена вирізаними літерами «Н» та «Т»⁵⁶. Дослідниця Г.Шовкопляс датує цю знахідку давньоруським часом. Проте, на нашу думку, такі знаряддя праці майстрів-ювелірів могли продовжувати використовуватись і після монголо-татарської навали.

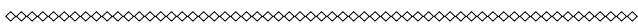
У 1948 р. дослідження Замкової гори продовжив Киселівський загін експедиції «Великий Київ» Інституту археології на чолі з В.Богусевичем. Тогорічні розкопи були закладені за цегляною цвинтарною огорожею вище по схилу від розкопів 1932 та 1940 рр. У розкопі (що мав ширину 7 м і довжину 50 м), розташованому вздовж краю Замкової гори, були виявлені 2-а заглиблені у ґрунт котловани розмірами 3,3 x 3,5 м з уміщеними у них квадратними зрубами з соснових та дубових колод. Останні збереглися на висоту 0,7 м. У першій з напівземлянок (на думку В.Богусевича, – житловій споруді) перебували рештки опалювального пристрою – глинобитної печі та окремі цеглини. У першому зрубі були виявлені залишки умеблювання (дошки і опори стола) та побутові речі – керамічний горщик з залишками каші, рештки 2-х дерев'яних діжок з «клепок» та обручів, дерев'яна миска з кришкою (виготовлена на токарному верстаті), денце скляної посудини, ніж. У напівземлянці також були ви-

явлені кам'яна ювелірна форма для відливання сережок, уламки прикрас – скляних браслетів та грудка бронзи. Можливо, виявлена 1948 р. споруда була ремісничою майстернею по виготовленню металевих (зокрема ювелірних) виробів. На стінах і підлозі будівлі були помітні сліди вогню. Другу напівземлянку керівник розкопок В.Богусевич ідентифікував як господарську прибудову до першої, житлової.

Стосовно датування виявлених 1948 р. будівель, науковці не є одностайними. Так В.Богусевич датував їх давньоруським часом і вважав, що у XIV ст. ці більш ранні споруди були включені у конструкцію стін «литовської» фортеці⁵⁷. Проте археолог Г.Івакін слушно вважає ці землянки рештками більш пізніх середньовічних споруд XV–XVI ст.⁵⁸. Адже, як з'ясували дослідники у 1940 р., денна поверхня Замкової гори давньоруського часу перед зведенням замку була укрита трамбованим ґрунтом. Отже, споруди X–XIII ст., що передували «литовській» фортеці, гіпотетично не могли зберегтися. Їх, певно, розібрали і на їх місці наприкінці XIV – на початку XV ст. були зведені нові фортечні «кліти». Отже, ми приєднуємось до думки Г.Івакіна і вважаємо виявлені 1948 р. будівлі залишками замкових «городень». Останні, як свідчить «Опис київського замку» 1552 р., були *«...будуванням у стіні замковій: сїни, світлиця і комора – по три сажні (приблизно 6 м, курсив мій. – О.П.)»*⁵⁹. Такі дерев'яні «кліти» могли використовуватися для перебування замкової варти, розташування ремісничих майстерень та сховищ тощо. Сліди вогню на стінах будівель, виявлених у 1948 р., спричинила одна з пожеж кінця XVI–XVII ст., можливо, 1605 р.

У 1977 р., під час археологічної розвідки на Замковій горі, докола будівлі радіостанції було закладено кілька шурфів – вище місця досліджень 1932–1948 рр. Внаслідок були виявлені рештки споруди у вигляді горизонтальних обвуглених колод діаметром 25–30 см, що лежали одна поряд одної на відстані 15 см. Над ними перебували 24 кахлі XVI–XVII ст. та стулка бронзового хреста-енколпіона другої половини XIII–XIV ст.⁶⁰. У 1999 р. у центральній частині гори київські археологи дослідили яму, визначену авторами розкопок як господарча комора XVII ст.⁶¹.

* * *

Більшість знахідок, виявлених на Замковій горі у 1870–1940-х рр., зараз перебувають у складі 5-и археологічних колекцій НМІУ: *B – 12*, *B – 13*, *B – 14*, *B – 2050*, *B – 4552* та у складі групи зберігання «К» – «кераміка».

До колекції *B – 12* (2295 одиниць зберігання) ввійшли матеріали, виявлені 1932 р. експедицією С.Магури, зокрема знахідки з ремісничої майстерні по виготовленню виробів з міді. Колекція *B – 13* (1576 од. зб.) складається зі знахідок експедиції 1939 р., очолюваної директором Київського історичного музею (далі – КІМ) І.Бондарем. До колекції *B – 14* (3053 од. зб.) ввійшли знахідки експедиції 1940 р. В.Козловської.

Колекції *B – 2050* та *B – 4552* сформовані з експонатів, переданих до Київського музею старожитностей і мистецтв наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Це – речі з колекцій меценатів Б.Ханенка та Є.Терещенка, київських приватних збирачів старожитностей (зокрема Ф.Кундеревича) та випадкові знахідки з Замкової гори, придбані у різних осіб. До колекції ввійшли і предмети, виявлені В.Хвойкою у 1897–1905 рр. Саме у цих зібраннях зосереджені найбільш «представницькі» і високохудожні знахідки ХІV–ХVІІ ст. з Замкової гори. Адже В.Хвойка і його сучасники-«скарбошукачі» мали більше шансів виявити цікаві знахідки, ніж їх наступники – археологи 1930–1940-х рр., які зіткнулися з майже повним знищенням культурних шарів під час викопування могил на Флорівському цвинтарі. Багато з речей колекцій, згодом, знайдені саме під час викопування могильних ям і спорудження на Замковій горі склепів. Відсутність відповідної супровідної документації (втраченої під час окупації Києва та евакуації українських музейних зібрань до Башкирії у 1941–1944 рр.) не дозволяє точно з'ясувати обставини виявлення того чи іншого експонату з цих колекцій. У другій чверті ХХ ст. більша частина поверхні Замкової гори перебувала під цвинтарем і була значно пошкоджена пізніми перекопами. Тому археологічні колекції, сформовані з знахідок 1930 – 1940-х рр., значно «бідніші» у порівнянні з колекціями *B – 2050* та *B – 4552*. До останньої включені також матеріали, виявлені у 1928–1929 рр.

Найбільш масовими археологічними знахідками з території колишньої київської фортеці є **керамічні вироби** XVI–XVII ст. – будівельні матеріали (брускова цегла-«литовка» з поздовжніми заглибленими канелюрами на чільній поверхні), зразки дрібної пластики (антропоморфні та зооморфні фігурки), фрагменти та цілі зразки посуду (скарбнички, глеки, горщики, миски, кухлі), пічні кахлі («горщикові» та «коробчасті»). З останніх слід відзначити рельєфні майолікові (розписані кольоровими скляними поливами) і теракотові (неглазуровані) кахлі, виготовлені у кращих європейських традиціях, що походять з замкових будівель. Одними з перших, у 1898 р., до Київського музею старожитностей і мистецтв надійшли 34 кахлі XVI–XVII ст. з Замкової гори, виявлені під час експедиції співробітником музею Д.Щербаківським. Описи цих знахідок⁶² дали можливість ідентифікувати їх серед сучасних депаспортизованих музейних експонатів. Сьогодні у зібранні НМІУ є в наявності теракотова кахля з рель'єфними зображенням постаті людини у «бароковому» вбранні та фрагментом напису латиною (?) та 3-и теракотові кахлі, декоровані мотивами «кованого металу» та ренесансного «рогу достатку» (інв. №№ *K – 1080, Kд – 58 та K – 1061*). Цікавим зразком середньовічного ужиткового мистецтва є кахля з рель'єфним зображенням «геральдичного» лева, розфарбованим скляними поливами білого, синього та жовтого кольорів (інв. № *K – 1063*). Інша теракотова кахля з рель'єфним зображенням лева представлена у колекції *B – 13* (інв. № 80). У 1938 р. до Київського історичного музею надійшла кахля⁶³ з рель'єфним зображенням профілю вельможі, вбраного у шати XVI ст.: капелюх з пришпиленою пір'їною, одяг з високим коміром та нагрудний ланцюг (інв. № *K – 1756*). Цю унікальну теракотову кахлю було випадково знайдено на Замковій горі під час копання льоху. За сюжетом і манерою зображення київська «портретна» кахля подібна до кахлів кінця XVI ст. з середньовічних замків Білорусі⁶⁴.

«Горщикові» кахлі XV–XVI ст. (що мають вигляд високих посудин з круглими денцям і широкими устями квадрифольної, квадратної чи круглої форми) у колекціях *B – 13* та *B – 14* пред-

ставлені понад 100-ма фрагментами та цілими зразками. Майже всі вони виготовлені з білої глини. На денцях деяких з них є плями скляної поливи ясно-зеленого кольору.

Найбільш цікаві зразки пізньосередньовічного керамічного посуду представлені у колекції *B – 2050*. Дві посудини з білої глини (інв. № 177 та 178) походять з розкопок В.Хвойки 1905 р. Їх датування є складним і спірним питанням. За формою (кулястий тулуб, вузьке горло і 2-і плескаті ручки з отворами для підвішування) одна з цих посудин нагадує «амфорку київського типу» XII–XIII ст. Посудина подібної форми з Київщини, вкрита скляною поливою яблучно-зеленого кольору і датована скарбом монет кінця XIV – початку XV ст. (захованим у ній), зараз зберігається у колекції кераміки НМІУ. Друга посудина – вузькогорлий глек з високою ручкою. І «амфорка», і глек на плічках мають декор – гравіровані по сирій глині паралельні лінії. За зовнішнім виглядом вони нагадують давньоруські посудини, проте виготовлені більш майстерно: мають заглажену поверхню, тонкі стінки та дещо інші пропорції. Ці ознаки дозволяють датувати обидві посудини «післямонгольським часом» і вважати їх зв'язуючою «ланкою» між давньоруською керамікою і посудом XV ст.

Ще одним «яскравим» зразком є вузькогорлий глек (*B – 2050*, інв. №184), датований М.Каргером, Г.Шовкопляс та П.Толочком давньоруським часом. Проте, поверхня цієї посудини суцільно вкрита шаром скляної поливи жовто-зеленого кольору. Саме на наявності цієї ознаки наголошували у своїх польових щоденниках і інвентарях дослідники Замкової гори 1930–1940-х рр., визначаючи посуд «литовського часу» XIV–XVI ст.⁶⁵ До того ж глек має вертикальні вінця, не характерні для давньоруського посуду. Незвичними є і пропорції посудини: вузьке високе горло і кулястий тулуб. Гравірований декор, нанесений на поверхню глека гончарним гребенем, має вигляд перехрещених між собою пасм хвилястих ліній.

Ще однією цілою посудною з Замкової гори є «скарбничка» XVI–XVIII ст. у формі сплющеної кулі з щілиною для монет, прикрашеної гравірованим концентричним лініями (*B – 2050*, інв. № 631).

Значна кількість фрагментів керамічних виробів представлена у колекції *B – 14*. Це – вінця горщика (інв. № 2452), глазуровані салатною поливою; їх край, як і рельєфний валик під ним, декоровані у характерній для XVI ст. техніці «карбування». Це – фрагмент посудини (інв. № 2453), з обох сторін глазурований салатною поливою. На 2-х інших фрагментах вінець (інв. №№ 2456 та 2457) помітні плями поливи жовтого та салатного кольорів. Поливою ясно-зеленого кольору глазуровані понад 10-ти фрагментів стінок та донець різних посудин та кілька уламків свічника (інв. №№ 2445, 2463, 2465, 2467). Останній мав порожнистий конічний піддон з трубчастим горлом, декорованим кільцевим наліпним валиком. Поливою такого ж кольору глазурований і фрагмент ручки глека великого розміру (*B – 13*, інв. № 1546), декорований відбитками трикутного гончарного штампа. Аналогічні вироби з території Білорусі датовані другою половиною XVI–першою половиною XVII ст.

Два фрагменти (*B – 13*, інв. № 1549 та *B – 14*, інв. № 2440) є уламками посудин (мисок?) великого розміру чи зразками будівельної кераміки – декоративними стінними чи пічними вставками з дуже масивними стінками. Їх зовнішня поверхня декорована хвилястим лініями, нанесеними гребінцем, і високими кільцевим виступами. Очевидно, від подібних посудин походять і два масивних денця (*B – 14*, інв. №№ 2450 та 2461), глазуровані поливою салатно-жовтого кольору. Вони декоровані концентричними колами та зображенням зірки з кількома променям, нанесеними гребінцем.

Ще одна пізньсередньовічна посудина (*B – 14*, інв. № 2443 – 2444), представлена 2-ма фрагментами. Вона має форму «гофрованого» циліндра, глазурованого поливою зеленого кольору і декорованого відбитком гончарного штампу.

Вироби з заліза представлені вістрями арбалетних стріл (*B – 2050*, інв. № 816, 817, 912, 914; *B – 14*, інв. № 2514, 2515) та списів, кулелійкою (*B – 2050*, інв. № 622), взуттєвим підбором (*B – 2050*, інв. № 623), фігурним кресалом (*B – 2050*, інв. № 618), дверною «бароковою» клямкою (*B – 2050*, інв. № 575) тощо.

Серед **скляних виробів** варто відзначити чарку з безбарвного скла (*B – 2050*, інв. № 627) та вставку до перстня-печатки бузкового кольору з заглибленим зображенням птаха (*B – 2050*, інв. № 941).

* * *

Отже, Замкова гора у Києві приблизно наприкінці XIV ст. набула функції міського осередку – військової цитаделі та резиденції представників литовського і польського урядів: каштеляна та городничого. Не виключено, що саме у замку київські князі у XIV–XV ст. на «монетному дворі» карбували власні гроші. Київський воевода не мешкав у замку постійно, проте мав там двір, до якого приїздив під час візитів до Києва. З XV ст. київський замок був місцем аудієнцій дипломатів і видатних осіб, що відвідували місто. З часів входження Києва до складу Речі Посполитої у замку відбувалися засідання сесій київського гродського суду, які розглядали цивільні та майнові справи шляхти повіту. Певною мірою замок був і ремісничим осередком, про що свідчать рештки виявлених там майстерень.

До кінця XVI ст. замок мав важливе стратегічне положення у лінії оборони південних кордонів Литовсько-Польської держави, поряд з Вінницькою, Черкаською та Корсунською фортецями. Зі спорудженням у другій половині XVII ст. московським урядом на Старокиївській горі більш сучасної і потужної фортеці укріплення на Замковій горі втратили своє оборонне значення і поступово зруйнувалися. Втім, занепад київського замку почався задовго до того. Адже з впровадженням вогнепальної зброї і артилерії Замкова гора стала уразливою для обстрілів з більш високих довколишніх пагорбів. «Люстрація» 1570 р. як «небезпечні для замку» місця» (такі, з яких був гарний обстріл) зазначає гори Щекавицю, Старокиївську та Вздхальницю.

Відомості про влаштування та життєдіяльність київського замку містять нечисленні, проте досить інформативні писемні джерела, в першу чергу 3-и його описи («люстрації») за 1552, 1570 та 1619 рр. Зображення замку 1651 р. збереглося на тогочасному малюнку художника А.Ван Вестердфельда. Відомості писемних джерел доповнюють археологічні матеріали, виявлені

ні на київському замковищі. У 1930–1990-х рр. під час розкопок були досліджені дерев'яні стінні «городні», траса старовинного спуску на Поділ, сліди ремісничої діяльності. Знахідки побутових речей (зокрема високохудожніх, виготовлених у кращих європейських традиціях) компенсують відсутність у писемних джерелах відомостей про побутовий аспект життя мешканців середньовічної київської фортеці⁶⁶.

На жаль, сучасний стан території колишнього замку є мало привабливим. У наш час Замкова гора стоїть пустою, її поверхня поросла хащами чагарників і бур'янами. Проте, оптимізм вселяє те, що у травні 2005 р. створено Музей «Замкова гора», головним завданням якого є наукове вивчення колишньої київської фортеці і відбудова її основних об'єктів. Втім, співробітники новоствореного київського музею мають і більш широкі плани: показати весь «історичний шлях» Замкової гори з часу її заселення племенами доби бронзи – носіїв Трипільської археологічної культури і до припинення функціонування військової фортеці у середині XVII ст. Вже перші наукові здобутки співробітників музею «Замкова гора», інформація про які представлена в «Інтернеті» на відповідному сайті, переконують у необхідності і перспективності подальшого археологічного вивчення Киселівки. Не викликає сумніву, що Замкова гора зберігає ще багато таємниць, які чекають на відкривачів. Створення музею, який би знайомив з історією київської Замковиці стане «другим народженням» цієї видатної пам'ятки історії та природи, занепад якої вже почався і який з боєм у серці спостерігають кияни. Упорядкування території Замкової гори і її популяризація як серед мешканців Києва, так і гостей столиці України дозволить покращити становище колишнього замку і зробити його одним з найпопулярніших туристичних об'єктів.

---

1. Шовкопляс Г.М. Археологічні пам'ятки гори Киселівки в Києві // Праці КДІМ. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1958. – Вип. 1. – С. 133 – 157.

2. Киев. Энциклопедический справочник. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 208.

3. Закревский М. Описание Киева. – М., 1868. – Т. I. – С. 366 – 372, 396.

4. Максимович М.А. Собрание сочинений. – Т. II. – С. 97, 101, 116, 155 – 157.

5. Ісаєвич Я. Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // Київська Русь: культура, традиції. – К., 1982. – С. 129.

6. Верещинский Ю. Способ заселения Нижнего Киева и обороны бывшей столицы киевского княжества // Киевская старина (далі – КС). – 1894. – № 3. – С. 408.

7. Мухин Н. Киево-Братский училищный монастырь. Историко-археологический очерк. – К., 1893. – С. 373.

8. Оглоблин Н. К вопросу о начале Киевской академии («Выпись с книг городских воеводства Киевского») // КС. – 1886. – Т. XIV. – С. 491.

9. Козубовский Г. Находки монет XIV – XV ст. на территории Киева. Препринт. – К., 1981. – С. 25.

10. Воевода – найвищий адміністративний, судовий та військовий посадовець у межах територіально-адміністративної одиниці середньовічної Польщі – воеводства. Керував збиранням різноманітних мит (торгових, ввізних тощо) у Києві, примушував міщан відбувати повинності на київський замок – нести варту біля Воеводської брами, лагодити укріплення тощо. Як правило, київські воеводи не мешкали у місті постійно, а приїздили на кілька днів для вирішення судових і адміністративних питань. Двори київських воевод перебували на Подолі під Замковою горою. У різний час посаду київського воеводи обіймали М.Гаштольд (з 1470 р.), І.Хоткевич (до 1482 р.), князь Д.Путята (кінець XV – початок XVI ст.), А.Немирович (у 1518 р.), Ходкевич (у 1556 р.), князь К.Острозький (1574 – 1608 рр.), С.Жолкевський (у 1611 р.), А.Заславський (у 1622 р.), Ф.Замойський (у 1625 р.), Я.Тишкевич (1630 – 1649 рр.), А.Кисіль (1649 – 1651 рр.).

11. Назва цієї урядової посади походить від полонізованого латинського слова «фортеця» – «кастеллум». Каштеляни урядових замків (до яких належав і київський) мали статус сенаторів Речі Посполитої та графські титули. За відсутності воеводи вони керували міським і повітовим ополченням. Один з київських каштелянів кінця XVI ст. – М.Вишневецький, був двоюрідним братом першого гетьмана українського козацтва, славнозвісного Д.Вишневецького (Байди) і чоловіком меценатки Раїни Могилянки, дочки господаря Молдови і двоюрідної сестри митрополита П.Могили.

12. Городничий завідував фінансами (скарбницею) воєводства, був ключником і слідкував за станом фортечного рухомого і нерухомого майна, здійснював нагляд за ремонтом замкових «городень» – модулів, з яких складалися фортечні стіни. Київському городничому, згідно «Люстрації» 1552 р. підпорядковувалися 30-ть майстрів, які лагодили дахи на замкових вежах і підправляли схили Замкової гори після зсувів ґрунту. Ім'я одного з київських городничих, С.Викгури, збереглося в назві села Вигурівщина, що зараз ввійшло до межі міста.

13. Івакін Г. Историчний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. – К.: Ін-т археології НАНУ, 1996. – С. 132.

14. История Киева: В 3 тт. – К.: Наук. думка, 1982. – Т. 1. – С. 203 – 204.

15. Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР).– К., 1907. – Ч. VIII. – Т.V. Акты об украинской администрации XVI – XVII вв. – С. 8, № V.

16. Там же. – С. 20, № XI; С. 22, № XIII.

17. Верещинский Ю. Указ. соч. – С. 408.

18. Каталог документів з історії Києва XV – XIX ст. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 51.– № 104

19. АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. V. Акты об украинской администрации... – С. 188, № LXXXIV.

20. Письмо Сигизмунда III Станиславу Викгуре на ключничество и городничество в замке Киевском с описанием его служебных прибылей и обязанностей (1607 г.) // АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. V. – К., 1907. – С. 374 – 375, № CXLIV.

21. Виписи з книг Київського гродського суду (1575 р. – друга половина XVII ст.). – Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК, Україна). – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 12. – Арк. 17 – 18, 25 – 36; (1581, 1600, 1603, 1617 pp.), – Од. зб. 17. – Арк. 1; Rulikowski E. Kijow // Słownik geograficzny Krolestwa Polskiego i innych krajow slowianskich. – Warszawa, 1883. – Т. IV. – С. 80.

22. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Репринтне видання. – К.: Наук. думка, 1996. – Т. VIII – С. 16; Каталог документів з історії Києва XV – XIX ст... – С. 64. – № 188; Rulikowski E. Указ. соч... – С. 80, 86.

23. Алферова Г., Харламов В. Киев во второй половине XVII века. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 10.

24. Андриевский А Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. – К., 1884. – Вып. 6. – С. 106 – 108.

25. Посвідчення уряду гродського В.Ходиці-Креницькому про те, що при

пожежі у київському замку згоріла його «кліть» з документами (1605 р.). – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. II. – Од. зб. 143

26. Івакін Г. Вказ. праця. – С. 133 – 136.

27. Ротмістри очолювали замкову роту і мешкали під Замковою горою на Подолі.

28. Каталог документів з історії Києва XV – XIX ст... – С. 37. – № 22

29. Івакін Г. Вказ. праця. – С. 134.

30. Описание Киева и Киевского замка. 1545 г. // Сб. мат-лов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – Отд. III. – С. 28 – 29.

31. Люстрация староств Киевского воеводства. 1570 г. // АЮЗР. – К., 1905. – Ч. VII. – Т. III. – С. 1–23; Описание Киевского замка. Февраль-март 1552 г. // АЮЗР. – Ч. VII. – Т. I. – К., 1886. – С. 106 – 122; Описание Киева и Киевского замка. 1545 г... – С. 28 – 29.

32. Петров Н.И. Историко-топографические очерки Древнего Киева. – К., 1897. – С. 83.

33. Там же. – С. 252 – 253.

34. Климовський С.І. Соціальна топографія Києва XVI – середини XVII сторіччя. – К.: Стилос, 2002. – С. 59 – 60.

35. Яковенко Н.М. Нове джерело про київський замок // Архіви України. – 1980. – № 2. – С. 67.

36. Петров Н.И. Указ. соч. – С. 172 – 173

37. Кундеревич Ф.Ф. Каталог коллекции (рукопис). – НМІУ. – Фонди. – Б / н. – Арк. 116.

38. Попельницька О. Вироби дрібної пластики XIV – XVIII століть з Києва в археологічному зібранні Національного музею історії України // Укр. керамологіч. журн. – 2003. – № 2 – 4 (8 – 10). – С. 67, мал. 8, поз. 6.

39. Шовкопляс Г. Вказ. праця. – С. 133.

40. Інвентарна книга археологічних фондів Київського музею старожитностей і мистецтв (1897 – 1914 рр.), складена хранителем колекцій В.Хвойною. Рукопис. – НМІУ. – Фонди. – Б / н.

41. Попельницька О. Вироби дрібної пластики XIV – XVIII століть з Києва в археологічному зібранні Національного музею історії України... – С. 62, мал. 3, поз. 1, 3, 8; С. 64

42. Шовкопляс Г. Вказ. праця. – С. 136, прим. 1.

43. Інвентарна книга археологічних фондів Київського музею старожитностей і мистецтв (1897–1914 рр.), складена хранителем колекцій В.Хвойною... – Інв. № 27490 – 27498, 27506 – 27508, 27518.

44. Древности Приднепровья. Эпоха славянская (VI – XIII в.) // Собрание Б.И. и В.И. Ханенко. – К.: Фототипография С.В.Кульженко, 1902. – Вып. V. – С. 63. – Поз. 1352 – 1354. – Приложения: табл. XXXVIII, рис. 1352 (l, k, j, i); 1353 (m, n, o); 1354 (a – h); Шовкопляс Г. Вказ. праця. – С. 157.

45. Древности Приднепровья... – Інв. № 9747, 10336, 10337.

46. Там же. – Інв. № 21, 37, 113, 131, 132, 138, 510, 521 – 523, 529, 634, 637 – 638, 2075 – 2076, 2243, 2249.

47. Инвентарная книга № 1 Киевского музея древностей и искусств. Исторический отдел, 1898 г. Рукоп. копія 1980-х рр. – №№ 669 – 707. – НМІУ. – Фонди.

48. Івакін Г. Вказ. праця. – С. 133.

49. Безвенглинский Б. Грунтово-геологическое строение участка Флоровской горы. // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України (далі – НА ІА НАНУ). – Ф. 20. – 1940 р. – Од. зб. 5 / 5. – Арк. 1 – 2.

50. Козловська В.Є. Щоденник археологічних досліджень Замкової гори за 1940 р. – Там само. – Ф. 20. – 1940 р. – Од. зб. 23 (5 / 2). – Арк. 2, 2 зв., 5.

51. Магура С, Кордиш М. Щоденник археологічних розкопок на горі Киселівці (Замкова гора). 1932 р. – НА ІА НАНУ. – Ф. 20. – 1932 р. – Од. зб. 5 – 5 / 2.

52. Козловська В.Є. Щоденник археологічних досліджень Замкової гори за 1940 р...

53. Бондар І. Інвентарна книга дослідження Замкової гори у 1939 р. – НА ІА НАНУ. – Ф. 20. – 1939 р. – Од. зб. 5 / 1.

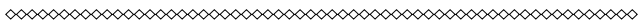
54. Козловська В.Є. Щоденник археологічних досліджень Замкової гори за 1940 р...

55. Магура С.С. Щоденник археологічних досліджень Замкової гори у 1932 р. – НА ІА НАНУ. – Ф. 20. – 1932 р. – Од. зб. 20, 21 – а, 21 – б.

56. Козловська В.Є. Щоденник археологічних досліджень Замкової гори за 1940 р...; Її ж. Щоденники археологічних досліджень Замкової гори у 1940 р. – НА ІА НАНУ. – Ф. 20. – Од. зб. 5 / 2 та 5 / 3.

57. Богусевич В.А. Щоденник досліджень експедиції «Великий Київ» (Киселівський загін) за 1948 р. – НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Од. зб. 1948 / 8. – Арк. 32.

58. Івакін Г.Ю. Вказ. праця. – С.137
59. Описание Киевского замка 1552 года. Февраль-март... – С. 106.
60. Харламов В.О. Отчет про раскопки на Замковой горе в 1977 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Од. зб. 1977 / 9-в. – Арк. 4.
61. Мовчан І.І., Климовський С.І. Звіт про археологічні дослідження у місті Києві в 1999 р. – НА ІА НАНУ. – Од. зб. 1999.
62. Инвентарная книга № 1 Киевского музея древностей и искусств. Исторический отдел, 1898 г..
63. Инвентарна книга експонатів групи збереження «кераміка». – НМІУ. – Фонди. – Інв. № К – 1756.
64. Заец Ю.А. Заслауская кафля. – Мінск: Навука і тэхніка, 1990. – С. 11 (рис. 4), 24; Левко О.Н. Витебские изразцы XIV – XVIII в. – Минск: Навука і тэхніка, 1981. – С. 15; Левко О.Н. Средневековое гончарство Северо-Восточной Белоруссии. – Минск: Навука і тэхніка, 1992. – С.46 – 50; Трусов А., Урінович У. Тыпалогія і храналогія лідскай кафлі // Помнікі мастацкай культуры Беларусі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1989. – С. 200.
65. НА ІА НАНУ. – Ф. 20. – 1940 р. – Од. зб. 5 / 8.
66. Див. Попельницька О.О. Київський замок XIV – XVII ст. у писемних та археологічних джерелах // До 100-річчя Національного музею історії України: з історії музею та його раритетів. Темат. зб. наук. праць. – К.: І.І.І. Лтд., 1998. – С. 48 – 54.

Olena Popelnytska

**KIEV'S CASTLE OF THE XVI – XVII CENTURIES
IN THE LIGHT OF WRITTEN
AND ARCHEOLOGICAL SOURCES**

The article addresses different aspects of studying history of Kiev's castle of XVI – XVII cc. In particular, the author for the first time makes a survey of midlevel materials of archeological collections gathered at the end of the XIX – first half of the XX c. during the excavations on Zamkova hill in Kiev. These materials are kept in the National museum of the history of Ukraine.

